

UPON SOME LEXICALIZATIONS OF CHRISTIAN SPIRITUALITY IN THE 1648 CALVINIST CATECHISM

PÁL Enikő

Sapientia University of Miercurea Ciuc

Abstract: Christianity not only brought about essential calitative transformations in the conceptualization of the world but it also determined a radical renewal of the national languages' vocabulary. The present paper focuses on the Romanian lexicalizations of some of the main notions of Christian spirituality, such as 'believer', 'fellow', 'consolation', 'piety', 'communion', 'redemption' and 'resurrection', which are to be found in the Calvinist Catechism printed in 1648. Apart from continuing a relatively established tradition regarding the designation of these concepts, in certain cases, the Romanian translator himself creates new lexemes by means of lexical borrowing and loan translation.

Keywords: lexicalization, Christianity, loanword, calque, semantic transfer

Apariția și răspândirea creștinismului nu numai că au determinat transformări calitative esențiale în modul de conceptualizare a lumii / divinității, dar ele au atras după sine și o înnoire radicală a limbilor naționale, îndeosebi în ceea ce privește domeniul lexical. În acest sens, se poate spune că „odată cu popoarele s-au creștinat și limbile” (Gafton 2005, p. 7).

Noile noțiuni indispensabile cultului religios au impus, implicit, și crearea unui lexic specializat, modalitățile de lexicalizare urmând căi diverse de la o limbă la alta, dar și în cadrul aceleiași limbi¹. În cazul limbilor originare ale *Bibliei*, una dintre modalitățile de lexicalizare a noilor concepte o putea constitui revitalizarea fondului lexical vechi prin resemantizarea unor lexeme existente (unele prin excelență „păgâne”), încercându-le cu semnificații noi, corespunzătoare existenței creștine². O altă modalitate de a crea terminologia necesară o reprezenta creația lexicală, prin derivare, compunere etc., de la baze uzuale, însoțită, de cele mai multe ori, și de schimbări semantico-noționale. Noii semnificați, consacrați mai întâi prin uzul vorbit, au fost apoi instituționalizați prin scris, canonizați în și prin textele biblice. În cazul limbilor ai căror vorbitori se familiarizează cu terminologia biblică îndeosebi prin intermediul unor traduceri ale *Sfintei Scripturi*, alături de modalitățile de lexicalizare amintite, se poate menționa și împrumutul din „limbile clasice”³, respectiv calchiera.

¹ Pe de o parte, fiecare limbă dispune de un fond lingvistic propriu, de resurse proprii și de particularități de structurare și de organizare a materialului lingvistic care o diferențiază de altele. Pe de altă parte, lexicalizarea conceptelor fundamentale ale dogmei creștine se produce în chip relativ diferit la popoarele în ale căror limbi s-a scris originar *Biblia*, față de acele popoare la care *Sfânta Scriptură* a ajuns în urma unor traduceri. Apoi, în cel din urmă caz, lucrurile se deosebesc și în funcție de natura traducerilor, cele *primare*, adică traducerile directe din limba ebraică, întrebuițând (și) alte mijloace decât cele *secundare*, mediate de versiunile latinești, slavone etc., care au servit, la rândul lor, drept sursă a unor traduceri ulterioare.

² De altminteri, o asemenea adaptare a fondului vechi (a existenței „păgâne”) la noile nevoi se poate observa și în planul practicilor, ritualurilor, ceremoniilor, dar și al simbolurilor precreștine care, odată cu adoptarea noii religii, în urma unor ajustări, transferuri de sens, se încarcă cu semnificații noi, ajungând să denote realități creștine.

³ Denumirea „limbă clasică” este folosită aici în accepția dată de E. Munteanu: „o limbă scrisă, cultivată ca atare într-un mediu cultural aloglot, din rațiuni diverse (liturgice, religioase, educaționale etc.), în mod exclusiv sau în paralel cu o limbă națională (populară). În această accepție, funcția unor limbi clasice au îndeplinit-o, în cultura românească a secolului al XVII-lea, limbile greacă și slavonă și, parțial, limba latină” (Munteanu 2008, p. 5).

Cu toate că, începând cu Reforma, are loc o nouă reinterpretare a fundamentelor dogmei creștine și, astfel, a noțiunilor spiritualității creștine care, la rândul ei, atrage după sine o anumită resemantizare a unor lexeme în funcție de diferitele orientări confesionale, numeroși termeni, precum *pocăință*, *mântuire*, *ispită* etc., rămân „ecumenici” și lipsiți de orice conotație distinctiv-confesională (Munteanu 2008, p. 504), din moment ce aceștia izvorăsc dintr-o „comunitate conceptuală europeană”, din structuri conceptuale identice, lexicalizate pe baza unei paradigme semantice primare, existente în originalul ebraic sau în versiunile greacă, latină sau slavonă a textelor sacre.

2. Lexicalizarea noțiunilor esențiale ale doctrinei calviniste a putut constitui, pe alocuri, o grea încercare pentru traducătorul *Catehismului* tipărit la Alba Iulia în 1648. O dificultate o putea reprezenta lipsa unei limbi de cult românești unitare și oficializate, a unui lexic bisericesc, liturgic canonizat. Cu toate că autorul catehismului dispunea de un vocabular mai mult sau mai puțin consfințit prin uzul relativ consecvent în graiuri și/sau în traduceri românești premergătoare, textul fundamental și cu cea mai mare autoritate, *Biblia*, cunoaștea, până la acel moment, doar o traducere parțială (po), o altă traducere parțială era efectuată concomitent cu catehismul lui Fogarasi (ntb), iar prima traducere integrală (bb) se lăsa încă așteptată.

În aceste condiții, un interes deosebit prezintă opțiunile⁴ traducătorului român al *Catehismului* pentru a întrebuița sau, după caz, pentru a crea forme lingvistice care să redea concepte ce țin de spiritualitatea creștinească, în general, respectiv de interpretarea ei calvinească, în special. De asemenea, trebuie remarcat și faptul că situația limbii române este specifică și datorită faptului că ea îmbină, în proporții diferite, elemente ale unor limbi care se înscriu în circuite culturale deosebite⁵. Astfel, se știe că, vreme îndelungată, oficierea slujbelor se făcea într-o limbă străină (slavonă, eventual, parțial și în anumite zone, în latină), astfel încât terminologia bisericească era preponderent de origine străină. În acest sens, este interesant de urmărit felul în care autorul alternează termenii de origine slavă cu cele de origine latinească pentru a reda același concept. Lucrurile se prezintă încă și mai complexe dacă luăm în considerare faptul că, datorită unor condiții istorico-politice specifice epocii, zona căreia îi aparține traducerea intră în zona de influență maghiară și, în plus, traducerea românească se servește și de o sursă maghiară⁶. Astfel, pe lângă cazurile în care autorul continuă o oarecare tradiție în lexicalizarea preceptelor creștine, există și situații în care traducătorul se vede nevoit de a introduce un lexem inedit (fie sub forma unui împrumut cult, fie a unui calc de semnificat sau de expresie, fie a unui derivat nemaîntâlnit)⁷. Ba mai mult,

⁴ În mod firesc, ne referim la situațiile în care traducătorul într-adevăr avea posibilitatea de a opta pentru anumiți termeni în defavoarea altora, limba română (veche) dispunând de diverși termeni, inclusiv de origini diferite, pentru a denumi același conținut. Fără îndoială că, de cele mai multe ori, opțiunile traducătorului erau limitate din moment ce limba română avea deja un lexic bisericesc mai mult sau mai puțin instituit. De bună seamă că, în etapele ulterioare, acesta a suferit anumite restructurări, unele chiar majore, îndeosebi începând cu difuzarea traducerilor *Noului Testament de la Bălgrad* și a *Bibliei de la București*, care au îmbogățit vocabularul preexistent, sporind, implicit, și opțiunile de lexicalizare a unor noțiuni.

⁵ Prin influența culturii și a limbii slavone, românii au intrat în sfera de cultură (inclusiv de cult) răsăriteană. Iar influența versiunilor latine, mediate și de maghiarimea din regiunile ardelenesti, le-a deschis românilor drumul către cultura de tip occidental.

⁶ *Catehismul* calvinesc din 1648 s-a tradus după versiunea latino-maghiară *Catechismus Religionis Christianae* care a cunoscut mai multe ediții (1636, 1639, 1643, 1647). Textul lui Fogarasi se bazează, cel mai probabil, pe edițiile din 1643 și 1647, eventual pe cea din 1639 (Tamás 1942, p. 11, 129). De altminteri, edițiile din 1939, 1943 și 1947 sunt aproape identice, astfel încât stabilirea exactă a ediției-sursă a textului lui Fogarasi este greu de făcut (Tamás 1942, p. 11).

⁷ De cele mai multe ori, creațiile lexicale se pot pune pe seama unui vorbitor care stăpânește foarte bine limba în cauză și care, astfel, își asumă unele libertăți, extinzând, uneori chiar forțând limitele sistemului / norme. Însă, forme inedite i se pot datora și unui vorbitor care are cunoștințe modeste și, drept urmare, este lipsit de „simțul

lucrul acesta se observă și în cazuri în care limba română dispunea de termeni pentru a desemna noțiunea respectivă.

3. În cele ce urmează, ne-am propus urmărirea lexicalizării unor noțiuni, concepte fundamentale ale doctrinei calviniste prezente în acest catehism, respectiv ale credinței creștinești, în general. Dintre acestea, ne vom referi îndeosebi la următoarele sfere noționale: ‘credincios’, ‘aproapele (subst.)’, ‘consolare’, ‘evlavie’, ‘comuniune’, ‘mântuire’ și ‘înviere’.

3.1. Noțiunea ‘credincios (subst.)’ cunoaște lexicalizarea printr-un cuvânt de origine slavă, *vernic* (< sl. *věřnikŭ*), în: *Cum toți vernicii is chiuz și partnici a lu Hristos* (23), cf. mgh. *hivek*, cf. lat. *credentes*; și *pecetluiască tuturor vernicilor iertarea păcatelor* (27), cf. mgh. *hivöknec*, cf. lat. *credentibus*; *au poruncit toți vernicii a mânca* (28-29), cf. mgh. *hiveket*, cf. lat. *fideles*. Termenul se întrebuițează și adjectival, cu înțelesul ‘credincios, loial’, în: *cu trup cu suflet au voi via au voi muri, eu sînt a Domnului vernic al mieu* (9), cf. mgh. *hűséges*, cf. lat. *fidissimi*. Alegerea cuvântului de origine slavă este interesantă, cu atât mai mult cu cât, în catehismul din 1656⁸, peste tot întâlnim corespondentul său latinesc *credincios* (Barițiu 1879, p. 40, 41, 42). De altminteri, împrumutul slav *vernic* se atestă și în alte texte calvino-românești (în frag. tod., la Agyagfalvi și la Viski, cf. Tamás 1942, p. 120; cf. și O. Densusianu, *ilr, ii*, p. 340).

În *Catehismul* lui Fogarasi, se pot menționa și alți termeni care se înscriu în sfera noțiunii ‘credincios, cel care aparține comunității creștinești’, cel puțin în cadrul unor secvențe mai reduse, în cel al contextelor în care aceștia apar. Cuvintele care ajung să desemneze (și) acest concept sunt termeni uzuali care nu aparțin, în mod necesar, discursului religios. Întrebuițarea acestora cu înțelesul la care ne referim se datorează unor schimbări semantice, rezultate, de regulă, în urma unui transfer metaforic. Astfel, termenul de rudenie *făt* ‘fiu, copil’ (< lat. *fētus*) denotă raportul dintre om și divinitate, în: *Mai mult nu sînteți slugi ce feți* (15), cf. mgh. *fiak*, cf. lat. *fili*; *feți a lu Dumnedzeu* (41), cf. mgh. *fiaihoz*, cf. lat. *filiis*⁹, așa cum, de altfel, se întâmplă și în versiunile-sursă ale textului biblic.

Unei alte sfere de întrebuițare îi aparține, la origine, și lexemul *dihanie* ‘popor’ (< sl. *dyhanije*), care se încarcă cu nuanța teologică ‘care aparține comunității creștinești’, în: *Chema-l vei pre el Isus, că el va slobozi dihania sa din păcatele lor* (16), cf. mgh. *az ő népét*, cf. lat. *populum suum*¹⁰.

Domeniului, mai degrabă administrativ, îi aparține cuvântul de origine maghiară *uricaș* ‘moștenitor’ (der. rom. < mgh. *örök* + *suf. -aș*, cf. și mgh. *örökös*), care, în contextul: *și dacă sînteți feți, uricașii încă sînteți a lui Dumnedzeu* (15), cf. mgh. *örökösi*, cf. lat. *haeredes*¹¹, poartă și nuanța ‘aparținător al comunității creștinești’. Termenul *uricaș* caracterizează textele calvino-românești, cunoscând o repartiție în Banat, Crișana și în Transilvania de sud-vest (cf. dlrlv, s.v.).

---

limbii” care să-i asigure controlul uzului, creațiile sale plasându-se în afara sistemului, cu șanse minime de a se impune.

⁸ Catehismul calvinesc din 1656, tipărit la Alba Iulia și însoțit de *Scutul Catehizmului cu răspunsu den scrăptura svântă. Împotriva răspunsului a doao țări, fără scriptură svântă* (în ediția Barițiu 1879), constituie o retipărire a celui din 1642. Atât catehismul din 1642, cât și cel din 1648 s-au tradus după versiunea latino-maghiară *Catechismus Religionis Christianae*. Pentru stabilirea textului de bază, se pot menționa două puncte de sprijin: unul formal, textele în discuție conținând 77 de întrebări și răspunsuri, și unul stilistic, acestea prezentând numeroase maghiarisme și calcuri după maghiară (vezi și Tamás 1942, p. 129).

⁹ În celălalt catehism (1656): *fii* (Barițiu 1879, p. 48), *fiiu* (p. 37).

¹⁰ În celălalt catehism (1656): *pre oamenii săi* (Barițiu 1879, p. 37).

¹¹ În celălalt catehism (1656): *moștiană* (Barițiu 1879, p. 37).

Inițial aparținând sferei noționale militărești, pe care o poartă etimonul, termenul *șirag* ‘mulțime, rând (de oameni)’ (< mgh. *sereg*)¹², la rândul lui, se înscrie în sfera semantică mai largă a conceptului ‘adept al religiei creștine’, în: *dintre tot neamul omenesc șiragul au ales... eu încă aceluși șirag sînt o parte vie* (22), cf. mgh. *sereg*, cf. lat. *coetus*.

3.2. O noțiune centrală a gândirii de sorginte biblică o constituie cea de ‘seamăn’¹³. Pentru desemnarea acestui concept, începând cu secolul al XIX-lea, lexemul *aproapele* se impune definitiv ca normă literară în toate variantele stilului bisericesc. Însă, în secolele al XVI-lea - al XVII-lea, el a fost concurat de sinonime contextuale *vecin*, *priiatin*, *soț* etc. Catehismul lui Fogarasi consemnează, pentru acest sens, termenul *prietnic* ‘aproape (subst.)’ (< sl. *prijetnikŭ*), în: *îndrăgește prietnicul tău ca și însuși tine* (10), *nu grăi...în aleanul prietnicului tău* (35), *ne ținem prietnicului nostru* (35), cf. mgh. *felebarát*, cf. lat. *proximus*¹⁴. Derivatul *prietnic/priatnic* caracterizează îndeosebi textele calvino-românești, indicând o exersare funcțională anterioară a termenului. Sensul ‘aproape (subst.)’ se atestă în cp, în mo, în po (*Ex.* 20); ‘protector’ în cc₂ (cf. O. Densusianu, *ilr, ii*, p. 334); în secolul al XVII-lea, ‘prieteni’ cunoaște o repartiție în Țara Românească și în Banat, iar ‘semen’ în Transilvania de sud-vest și în Crișana (cf. dlrlv, s.v.).

Cu un înțeles asemănător este întrebuițat și cuvântul *frate* ‘frate prin credință, semen’ (< lat. *frater, fratrem*), în: *Oricine urăște fratele său vrăjmaș este* (38), *Nime să nu supere, sau nu dosădească, nici să-l celuiască pre fratele său* (39), cf. mgh. *attyafia* (cuvânt compus: *attya* ‘(al) părinte(lui)’ *fia* ‘fiu’), cf. lat. *fratrem*.

3.3. În religia creștină, ideea de ‘consolare’ constituie o doctrină fundamentală. Aceasta este lexicalizată, în *Catehism*, prin derivatul *veselitură* ‘consolare’. Termenul este o creație lexicală a lui Fogarasi, acesta nefiind regăsit în alte texte românești vechi. Nu este exclus ca lexemul să fi fost format după modelul maghiar (cf. mgh. *vigasztal*¹⁵ ‘a veseli’ -*ás* ‘suf. -itură’), termenul românesc corespunzând, în text, formației lexicale ungurești, preluând și sensul acesteia. Astfel, acesta se notează în: *Ce veselituri ai tu în vieța ta și în moartea ta?* (9/5), cf. mgh. *vigasztaltatás(od)* ‘id.’, cf. lat. *consolatio*; *cu această veselitură* (9/20), cf. mgh. *vigasztalás(sal)*, cf. lat. *consolatione*; *cu această veselitură* (20); *pre ce veselitură este* (25); *ce veselitură iei* (26). În celălalt catehism calvinesc (1656), acesta este redat prin alte corespondente: *veselie* (Barițiu 1879, p. 34, 41), *măngăiere* (p. 34) și *bucurie* (p. 39).

Legat de această sferă noțională este și conceptul ‘satisfacție’, redat prin compusul *făcătură de destul*, care, la rândul lui, urmărește modelul maghiar, fiind notat în: *prentu făcătură de destul a lu Hristos* (23), *făcătura de destul cu plin* (24), cf. mgh. *elégétel* ‘satisfacție’ (*elég* ‘destul’ *tétel* ‘facere’), cf. lat. *satisfactio(nem)*¹⁶.

3.4. Ideea de ‘providență’ reprezintă o noțiune originară filosofică care s-a specializat în sens creștin. Expresiile care redau acest concept în limba română (veche) diferă de finalitatea

¹² În ceea ce privește termenul *șir(e)ag*, acesta poate proveni din mgh. *sereg* ‘mulțime, armată’ sau poate fi derivat pe terenul limbii române de la *șir* + *-(e)ag* (cf. DER, s.v.). Asupra etimologiei acestui cuvânt vezi și Pál 2014, p. 488-489.

¹³ Detalii asupra lexicalizării acestui concept, în diferite limbi și în diverse texte biblice, vezi și în Munteanu 2008, p. 381-391.

¹⁴ Celălalt catehism (1656) întrebuițează, de regulă, cuvântul *priiatinŭ* (Barițiu 1879, p. 34, 35, 45, 47).

¹⁵ Originea cuvântului maghiar trebuie căutată în forma arhaică (azi dispărută) *vigaszik* ‘a se vindeca’. Forma *vigasztal* este una derivată de la cuvântul de bază *vig* ‘vesel’, la care se atașează trei sufixe verbale: suf. iterativ –*sz*, suf. factitiv –*t* (rezultând forma arhaică *vigaszt*, cf. și mgh. *marad-* ‘a rămâne’ + *-t*: *maraszt* ‘a face să rămână’), respectiv, în cele din urmă, suf. iterativ –*al* (cf. și mgh. *marasztal*). Forma *vigaszt* ‘consolare’ este rezultatul unei derivări regresive ulterioare (cf. Totfalusi, s.v.).

¹⁶ Pentru acest înțeles vezi și *a face destul* ‘a satisface’ (12, 19), cf. mgh. *tegyünk eleget* (expr. *eleget* ‘destul’ *tenni* ‘a face’), cf. lat. *satisfaciamus* (cf. și Tamás 1942, p. 87). În celălalt catehism (1656), formației *făcătură de destul* îi corespunde *faptele* (cele destoinice) (Barițiu 1879, p. 40).

și de specificul orizontului de adresare ale fiecărui text, de disponibilitatea creatoare a fiecărui traducător, ca și de limitele inventarelor morfemice și semantice ale limbii scrise din secolele al XVI-lea – al XVII-lea. Dintre modalitățile de lexicalizare disponibile¹⁷, Fogarasi optează pentru sintagma explicativă *purtătură de grijă* ‘îngrijire, providență’, în: *Ce este purtătura de grijă a lu Dumnedeu?* (15), cf. mgh. *gondviselés* ‘îngrijire’ (*gond* ‘grijă’ *viselés* ‘purtare’)¹⁸, cf. lat. *providentia* (cf. și Tamás 1942, p. 108). De altfel, această formație lexicală se întâlnește și în po, unde sfera de aplicabilitate a noțiunii este însă una laică, fiind restrânsă la ideea ‘cel care poartă grija unei case’, în: *purtătoriul(ui) de grija casei* (*Gen.*, 43, 16, 19, după mgh. *Háza gondgyaviselőienec*, respectiv *haza Gondgya viselyöiehöz*).

3.5. Noțiunile care circumscriu codul etico-religios, conduita prin excelență creștină, la rândul lor, cunosc diverse lexicalizări care valorifică diferite nuanțe comportamentale și afective ale existenței creștine, în general. În această sferă pot fi încadrate cuvintele care denotă raportarea credinciosului la divinitate, respectiv la semenii, precum și raportarea divinității la om.

3.5.1. În conduita creștină, un loc central îl ocupă ideea de ‘slavă’. Aceasta este redată, la Fogarasi, prin diferite lexeme, printre care derivatul *fericăciune* ‘slavă, glorie’ (der. rom. < *a ferica* < lat. *fēlicāre), în: în *fericăciune de vecie să ne treacă* (21), *fericăciune sau lauda* (45), cf. mgh. *dicsőség*, cf. lat. *gloria(m)*. În locul corespunzător din textul *Catehismului* din 1656, întâlnim termenul *slavă* (Barițiu 1879, p. 39, 48). În textul lui Fogarasi, substantivul se notează și cu sensul ‘fericire’, în: *Cum după această viață voi avea fericăciune deplină* (26). Derivatul *fericăciune* este frecvent întâlnit în limba liturgică veche (cf. dlr, s.v.), cunoscând o repartitie în Banat, Crișana și Transilvania de sud-vest (cf. dlrv, s.v.). Termenul se regăsește și adjectival, în forma *fericat(ă)* ‘glorios’, în: *trupul fericat a lu Hristos* (25), cf. mgh. *dicsőséges*, cf. lat. *glorioso*. În locul corespunzător, celălalt catehism (1656) notează termenul *slăvit* (Barițiu 1879, p. 41). Asemenea derivatului substantival, adjectivul, la rândul lui, se întrebuițează și cu sensul ‘fericit’ (9). Termenul este frecvent întâlnit în limba română veche bisericască. Cu sensul ‘fericit’, acesta cunoaște o repartitie în Banat, Crișana și Transilvania de sud-vest (cf. dlrv, s.v.). Verbul *a fereca* (*a ferica*) și derivatele sale au fost notate, în secolul al XVI-lea, în tipăriturile coresiene (cf. da), în manuscrise rotacizante (cf. da; Rosetti 1931, p. 38; O. Densusianu, *ilr, ii*, p. 489, 574) și în unele traduceri copiate în Banat-Hunedoara (cf. Gheție & Mareș 1974, p. 282). Atestările din secolul al XVII-lea provin din texte bănățene și ardelenesti (cf. și Gheție 1974, p. 129)¹⁹.

În aceeași sferă semantică se înscrie și lexemul *înmăritură* ‘înălțare, slăvire’, în: *în mîna ta este înmăritura a tuturor* (46), cf. mgh. *felmagasztalás*, cf. lat. *magnificatio*²⁰. Cu acest sens, verbul *a înmări* apare doar sporadic în textele românești vechi, mai frecvent fiind sensul ‘a face să crească, a mări’ (cf. O. Densusianu, *ilr, ii*, p. 224).

Tot aici putem menționa și termenul *laudă* ‘glorie, preamărire’ (der. rom. < *a lauda* < lat. *laudare*), în: *să facem lauda ta mai înainte de toate lucrurile* (42), *lauda Numelui tău să tocim înaintea noastră* (42), cf. mgh. *dicsősége*, cf. lat. *gloriam*. În pasajul corespunzător din celălalt catehism (1656), se notează *slava (ta)*, (*numele tău*) *celu slăvit* (Barițiu 1879, p. 48).

O altă lexicalizare a aceleiași sfere noționale o reprezintă maghiarismul *biciluală* ‘apreciere, venerație’ (<rom. *a bicilui* <mgh. *becsül-ni*), notat în: *cu mare cinste și biciluală* (36), cf. mgh. *böcsülettel*, cf. lat. *veneratione*²¹. În secolul al XVI-lea, verbul de bază *a bicilui/a biciului* cunoaște o repartitie în Moldova și în unele zone mai restrânse din nordul

¹⁷ Asupra modalităților de lexicalizare a acestei noțiuni vezi Munteanu 2008, p. 391-407.

¹⁸ În pasajul corespunzător din *Catehismul* din 1656, întâlnim: *socotintă* (Barițiu 1879, p. 37).

¹⁹ Pentru repartizarea sa actuală vezi Gheție & Mareș 1974, p. 282-283.

²⁰ În celălalt catehism (1656): *mărire* (Barițiu 1879, p. 50).

²¹ În celălalt catehism (1656): *cu mare cinste și laudă* (Barițiu 1879, p. 46).

țării. Cu toate că acesta cunoaște relativ puține atestări, nu se poate exclude circulația lui (și) anterioară în graiurile populare ardelenesti, unde se înregistrează în secolul următor, fiind notat în Banat și în Trans. sud-vest, la Agyagfalvi și Viski, având și sensul ‘a onora, a respecta, a venera’, precum și în *Dictionarium valachico-latinum* (cf. dlrlv, s.v.). De asemenea, el se notează, în secolul al XVII-lea, și în acte moldovenești (drb, 118/5)²². Derivatul substantival este mai puțin frecvent, fiind întâlnit, mai cu seamă, în texte calvino-românești.

3.5.2. O altă coordonată definitorie a conduitei creștinești o constituie conceptul ‘credință’ care, în textul lui Fogarasi, alături de termenul latinesc *credință*, cunoaște lexicalizarea prin *usbăială* ‘încredere, credință’ (der. rom. < *a usbăi*, cu etimol. necun.), în: *ce usbăială încă adevărită am* (24), *cinste destoinică și usbăială să pornească* (41), cf. mgh. *bizodalom*, cf. lat. *fiducia*. În pasajele corespunzătoare din celălalt catehism (1656), apare termenul *nădejde* (Barițiu, 1879, p. 40, 48). Verbul de bază *a usbăi / a usbăi* ‘a (se) (în)crede’ se atestă în texte vechi ardelenesti, în care acesta alternează cu maghiarismul *a (se) bizui* ‘id.’.

Același concept este redat și printr-un alt lexem, *vernici* ‘fidelitate, credință’ (der. rom. < *vernici* < sl. *věřníkŭ*), în: *cu dragoste și cu vernici* (37), cf. mgh. *hűséggel*, cf. lat. *fidem*.

3.5.3. Un alt aspect esențial al credinței creștinești îl reprezintă conceptul ‘recunoștință’ care, la Fogarasi, cunoaște diverse realizări lexicale, printre care prin derivatul *harnic* ‘plin de har (recunoștință)’ (< sl. *harŭnŭ*) în: *să ne arătăm către Dumnezeeu a fi harnici* (31), cf. mgh. *hálaadó*, cf. lat. *gratos*²³. Termenul este consemnat și la Viski, în contextul: *harnici și destoinici* (cf. Tamás 1942, p. 90), iar, cu sensul ‘demn, vrednic’, acesta se atestă în Moldova, unde se notează și înțelesul ‘capabil’ (cf. dlrlv, s.v.). Același termen intră și în structura compusului, care redă modelul maghiar, *dădătură de har* ‘mulțumire, recunoștință’, în: *cu ce dădătură de har mă țin lu Dumnezeeu* (9), *dădătură de har după mîncare* (47), cf. mgh. *hálaadás* ‘recunoștință’ (*hála* ‘mulțumire, recunoștință, har’ *adás* ‘dare’), cf. lat. *gratiam, gratiarum actio*. În pasajele corespunzătoare din *Catehismul* din 1656, întâlnim: *mulțămîntă, mulțămînt* (Barițiu 1879, p. 34, 43). Formația lexicală *dădătură de har* se consemnează și la Agyagfalvi (cf. Tamás 1942, p. 82).

3.5.4. Un alt concept important din terminologia teologico-sapientială este cel de ‘umilință, supunere’ care este lexicalizat prin diverși termeni, precum: *ascultămînt* ‘ascultare, supunere’ (der. rom. < *a asculta* < lat. *ascultare*), în: *Credința este din ascultămînt, ascultămîntul iară prin cuvîntul a lu Dumnezeeu* (26), cf. mgh. *hallás(ból)*, cf. lat. *auditu(s)*. Termenul corespondent din celălalt catehism (1656) este *auzitŭ(lŭ)* (Barițiu 1879, p. 41). Derivatul *ascultămînt* caracterizează limba română (liturgică) veche, în general.

Cu înțeles asemănător este întrebuițat și derivatul *îngăduitură* ‘obediță’ (der. rom. < *a îngădui* < mgh. *enged-ni*), în: *către voia ta să fim gata, cu îngăduitură* (43), cf. mgh. *engedelmességel*, cf. lat. *tuae voluntati prompte pareamus*. În segmentul corespunzător din celălalt catehism (1656), formularea include un alt termen, în: *să fim gata spre plecare voiei tale* (Barițiu 1879, p. 49). Derivatul *îngăduitură* apare doar sporadic în textele românești vechi, fiind notat în câteva texte calvino-românești (cf. Tamás 1942, p. 93).

Tot aici putem menționa și termenul *smerime* ‘smerenie’ (der. rom. < *a se smeri* < sl. *sŭměriti*), în: *cu smerime și cu curăciune* (38), cf. mgh. *szemérmesesen*, cf. lat. *modeste*²⁴. În limba română (veche), mai frecvent întrebuițat este derivatul *smerenie* (vezi și *smirenire*, în Barițiu 1879, p. 41). Derivatul *smerime* se întâlnește și la Agyagfalvi (vezi *zmirimiae*) și la Viski (vezi *zmirime*) (cf. Tamás 1942, p. 112).

²² Răspîndirea actuală cuprinde Transilvania și Banatul.

²³ În celălalt catehism (1656): *mulțămîntori* (Barițiu 1879, p. 46).

²⁴ În celălalt catehism (1656): *în blănzie* (Barițiu 1879, p. 47).

De altminteri, nuanțele ‘umilință’, ‘supunere’ se regăsesc și în semantica verbului *a (se) milcui* ‘a (se) ruga, a implora’ (< vsl. *milikovati*, bg. *milkamŭ*), notat în: *Hristos de-a dereapta a lu Dumnedzeu milcuieste-se prentu noi* (16), cf. mgh. *esedezik*, cf. lat. *interpellat*.

Tot astfel, ideea de ‘umilință’ este implicit prezentă și în noțiunea ‘căință pentru păcatele săvârșite’, lexicalizată, în textul lui Fogarasi, prin substantivul *pocanie* (< sl. *pokajanije*), în: *Botejunea a pocaniei pre iertăciunea păcatelor* (27), cf. mgh. *meg térésnek*, cf. lat. *resipiscentiae*. În celălalt catehism (1656), termenul corespunzător este *pocăinției* (Barițiu 1879, p. 42). Aceeași nuanță este cuprinsă și în forma de participiu *pocăit*, notat în: *Împărăția cerului Pocăiților se deschide, nepocăiților iară se încuie* (31), cf. mgh. *meg téréknek*, cf. lat. *resipiscentibus*.

3.5.5. În sfera semantică care descrie latura afectivă a existenței creștine se înscriu termenii care denotă ‘milă’. Printre aceștia figurează *meserere* ‘îndurare, milă, mizericordie’ (< lat. *miserere* < *miser*), în: *fac meserere* (33), *curat numai din meserere a lu Dumnedzeu mi se destoinicește mie* (23-24), *numai din meserere a lu Dumnedzeu prentu Hristos* (31), cf. mgh. *irgalmasság*, cf. lat. *miser cordia*. În pasajele corespunzătoare din *Catehismul* din 1656, întâlnim, de fiecare dată, termenul *milă* (Barițiu 1879, p. 40, 43, 44). De altminteri, *milă* ‘îndurare, milostenie’ (< sl. *milŭ*, fem. *mila*) se înregistrează și la Fogarasi, în contextele: *din mila a lu Dumnedzeu* (24), *Să cerem mila încă a Duhului Sfânt* (40), *împărăția a puterii și a milei* (42), cf. mgh. *kegyelem, kegyelmét*, cf. lat. *gratia(m), gratiae*. Un conținut asemănător poartă și adjectivul *milostivnic* ‘milos’ (< sl. *milostivnikŭ*), în: *haru-ți dăm noi Înălției Sfinte a tale ca unui milostivnic* (47).

3.5.6. Printre cuvintele care desemnează însușiri morale ideale ale credinciosului sau atribute ale vieții religioase putem aminti derivatul adjectival *smerit(ă)* ‘evlavios’, notat în: *eu sînt blînd și cu inima smerită* (10), *Care (Hristos) schimba va trupurile smerite a noastre* (26), cf. mgh. *alázatos*, cf. lat. *humile*.

Un alt atribut este redat prin lexemul *destoinic(ă)* ‘potrivit, cuviincios’ (< sl. *dostoinŭ*), în: *să fim cu cinste destoinică* (41), cf. mgh. *illendő*, cf. lat. *convenientem*. Într-un alt context, termenul denotă sensul ‘demn de (pedeapsă)’, în: *destoinici sîntem spre bătăi* (12). În limba română veche, cuvântul se atestă cu sensurile ‘care merită ceva, care este demn (de)’ (cv, ct, cp, cc₁, cc₂, po) și ‘oportun, potrivit’ (cb) (cf. și O. Densusianu, *ilr, ii*, p. 275)²⁵.

Tot aici putem include și termeni care descriu atributul ‘integritate etico-religioasă’²⁶ care se lexicalizează, în textul lui Fogarasi, prin formații cu prefixe negative. Astfel, termenul *nevinovat* ‘fără de păcat’ (der. rom. < *vinovat* < sl. *vinovatŭ*) este notat în: *Cum el fiind nevinovat înaintea dregătorului de afară* (18), cf. mgh. *ártatlan*, cf. lat. *innocens*²⁷. Un înțeles asemănător are și derivatul *necertătoare* ‘neprihănită’ (der. rom. < *a certa* < lat. *certare*), în sintagma: *viață necertătoare* (30, 31). În pasajul corespunzător din celălalt catehism (1656), întâlnim: *neprepusă* (Barițiu 1879, p. 43). Formația *necertătoare* ‘fără vină/păcat’ calchiază derivatul maghiar *feddhetetlen* ‘id.’ (< *meg-feddni* ‘a certa’ + suf. privativ *-etlen*), cf. lat. *integritate*. Derivatul se atestă numai la Fogarasi (cf. și Tamás 1942, p. 99).

²⁵ Vezi și substantivul *destoinicie* ‘merit’, în: *fără de toată destoinicia a mea* (23), *destoinicia a lu Hristos* (24), *nu ni se dă din destoinicie ce din milă* (25), cf. mgh. *érdem*, cf. lat. *meritum*. În limba română veche, termenul este atestat și cu înțelesurile: ‘acțiune considerată ca demnă de...’ (CT), ‘fel demn de comportare, de trai’ (CP, CC₂) și ‘moștenire’ (PS, CP, CV) (cf. și O. Densusianu, *ILR, II*, p. 275).

²⁶ Vezi și termenul *curăciune* ‘purtate’ în: *cu smerime și cu curăciune* (38), cf. mgh. *tisztán*, cf. lat. *caste*. În *Catehismul calvinesc* din 1656, întâlnim: *în curăție* (Barițiu 1879, p. 47). Acesta din urmă este notat cu sensul ‘cinste, nevinovăție’ în *Prefața Paliei* (1582). Derivatul *curăciune* este atestat în DVL cu înțelesul ‘purtas, castitas, munditia’ (cf. și Tamás 1942, p. 81).

²⁷ Vezi și der. subst. *nevinovăciune* ‘nevinovăție’, în: *Dumnedzeu va întări pre voi pînă în sfîrșit în nevinovăciune* (22), cf. mgh. *ártatlanság*, cf. lat. *in culpato*. Acesta este redat, în celălalt catehism (1656), prin termenul *nevinovăție* (Barițiu 1879, p. 40).

3.6. Dacă ființa creștină se definește prin slăvire (a Domnului), loialitate, recunoștință, umilință, practicarea unor sentimente de cucernicie etc., cu alte cuvinte printr-o conduită morală guvernată de asemenea valori, la polul opus se află acei termeni care desemnează noțiunile care încalcă acest set de valori creștine. În textul lui Fogarasi, din această sferă semantică face parte lexemul *urăciune* ‘ură’ (der. rom. < *ură* < *a urî* < lat. *horrire, *horrere*, *horrescere*), în: *din nărav sînt plecat spre urăciunea lu Dumnedzeu* (11), cf. mgh. *gyülölésére*, cf. lat. *odium*. Termenul este folosit mai întâi cu accepția generală de ‘acțiune nedemnă, neomenească’ (cc₂), apoi cu înțelesurile speciale de ‘ură’ (ps, cp, cc₁, cc₂, po), ‘invidie, gelozie’ (cp), ‘dispreț’ (ph, cp), ‘grozăvie’ (ps, ct) (cf. O. Densusianu, *ilr, ii*, p. 309). În forma cu *-n-* rotacizat, *urriciunre/urreciunre* cunoaște și sensul ‘batjocură, ocară, defăimare’ (ph).

Pentru același conținut Fogarasi notează și derivatul *nevedenie* ‘ură, invidie’ (der. rom. < *vedenie* < sl. *viděnije*), în: *arădatul încă a vrăjmășiei, a ști mînia, nevedenia* (38), cf. mgh. *irigységet* ‘invidie’, cf. lat. *odium*. În pasajul corespunzător din *Catehismul* din 1656, întâlnim: *mănița și urăciune* (Barițiu 1879, p. 46)²⁸. Tot aici se încadrează și termenul *vrăjmășie* ‘ură, dușmănie’ (der. rom. < *vrăjmaș* < *vrăjbnaș < sl. *vražī(dī)binŭ*), în: *Contenind vrăjmășia... rădăcina și arădatul încă a vrăjmășiei* (38), cf. mgh. *öldöklés*, cf. lat. *caedem(-is)*.

În aceeași sferă noțională putem include și termenul *spurcăciune* ‘pângărire, profanare’ (der. rom. *a spurca* < lat. *spurcare*), notat în: *Cum toată spurcăciunea nouă trebuiește să urîm* (38), cf. mgh. *fertelmesség*, cf. lat. *turpitudō*. Termenul este notat îndeosebi în textele calvino-românești din secolul al XVII-lea (vezi și în celălalt catehism din 1656, în dvl, s.v. *Spurkecsune* ‘Pollutio. Sordities’).

Cu aceeași nuanță semantică se notează și derivatul *sdrobitură* ‘depravare’ (der. rom. < *a sdrobi* < sl. *s(ŭ)drobiti*), în: *Oare de unde este năravului omenesc atare mare sdrobitură* (11), cf. mgh. *romlotság*, cf. lat. *pravitas*. În pasajul corespunzător din celălalt catehism (1656), se notează *răsipitura* (Barițiu 1879, p. 35). Termenul *sdrobitură* se atestă cu înțelesul ‘sfărâmatură’ în ph (49^v/24), iar cu cel de ‘desfrâu’ se întâlnește la Agyagfalvi și la Viski (cf. Tamás 1942, p. 110).

Tot un comportament nedorit desemnează și maghiarismul *alnicie* ‘viclenie’ (<rom. *alnic* < mgh. *álnok*), în: *Iacă în alnicie m-am prins și muma mea în păcat m-a încălzitu-mă în sgăul său* (11), cf. mgh. *álnokság*, cf. lat. *iniquitate*²⁹. În secolul al XVI-lea, termenul este notat în po, iar, în secolul următor, acesta se întâlnește numai în texte românești de inspirație calvină (Gheție & Mareș 1974, p. 266), cunoscând o repartiție în Banat, Crișana și Transilvania de sud-vest (cf. dlrlv, s.v.). Apropiat acestuia este și un al maghiarism, *hiclenie* ‘necinste’, ‘necredință’, ‘trădare’ (<rom. *hiclean* < mgh. *hitlen*), consemnat în: *El (Mesia) au răbdat dureri prentu hicleniile noastre* (20), cf. mgh. *álnokságainkért*, cf. lat. *iniquitatibus*.

O altă trăsătură condamabilă este cea lexicalizată prin termenul *scumpete* ‘avaritate, lăcomie’ (der. rom. < *scump* < sl. *skompŭ*), în: *„toate meșteșugurile rele, cu carile apucăm ce este altuia și toată scumpetea și vietura rea”* (38), cf. mgh. *fösvénységet*, cf. lat. *avaritiam*. Același înțeles se notează și în celălalt catehism din 1656 (Barițiu 1879, p. 47).

De asemenea, prin extindere, se poate încadra aici și termenul *furtușag* ‘furt, tâlhărie’ (der. rom. *furt* < lat. *furtum*), în: *Subt numele furtușagului cuprinde toate meșteșugurile rele* (38), cf. mgh. *lopásnak*, cf. lat. *furti*. Termenul este derivat cu un sufix substantival de origine maghiară (rom. *-șag* < mgh. *ság*) și nu este exclus ca acesta să fi fost format, eventual, după

²⁸ Vezi și verbul *a se nevedea* ‘a urî’ în CT, iar *nevedenie* ‘Invidia’ în DVL (cf. Tamás 1942, p. 100).

²⁹ În celălalt catehism (1656): *în strămbătate sămtŭ începutŭ, și în păcate mă nascu maica me* (Barițiu 1879, p. 35).

modelul maghiar *tolvaj-ság* ‘furt’. De altfel, derivatul este întâlnit relativ frecvent în textele românești vechi care consemnează și varianta *furțișag*.

Tot aici putem menționa și substantivul *mînie* ‘supărare, furie’ (< lat. *mania* < gr.), în: *Din nărav eram feți ai mîniei* (11), *ce mai tare în vremea morții au pățit-o mînia a lu Dumnezeu* (18), cf. mgh. *haragnak, haragját*, cf. lat. *irae, iram*.

O realitate reprobabilă denotă și termenul *blesteamă* ‘nenoricire, maledicție’ (der. rom. < a *blestema* < lat. *blastimare, blasphemare*), în: *Cum blesteama ce era pre mine să ia sine* (19), cf. mgh. *átkot*, cf. lat. *maledictionem*.

O noțiune esențială, cu conotații negative în doctrina creștină, este și cea de ‘tentatie’, lexicalizată prin cuvântul *ispită* (der. regresiv < rom. *a ispiti* < sl. *ispytati*), în: *Nu ne duce pre noi în ispită* (44), *în ispită să nu cădeți* (45), cf. mgh. *kisértés-ben(-töl)*, cf. lat. *tentationem*. În pasajele corespunzătoare, celălalt catehism (1656) întrebuițează, în mod consecvent, termenul *năpastă* (Barițiu 1879, p. 49). De altfel, cuvântul *ispită* este unul dintre acei termeni bisericești care au fost preluați de română din slavonă înainte de secolul al XI-lea (Munteanu 2008, p. 496) și care este uzual și astăzi. Mai puțin frecvent este derivatul *ispitătură* ‘tentatie’, notat, la Fogarasi, în: *Cum eu în ispităturile grele a mele pre mine... să mă hrănesc* (20). Derivatul redă aceiași termeni ungrești și latinești din textele-sursă ca și cuvântul său de bază. În celălalt catehism (1656), însă, acesta îi corespunde termenului *amărăciune* (Barițiu 1879, p. 39). Forma *ispitătură* este consemnată, sporadic, și în dvl (cf. Tamás 1942, p. 95).

3.7. Indiferent de confesiune, ideea ‘comuniune’ constituie unul dintre fundamentele dogmei creștine. În textul lui Fogarasi, această noțiune este redată, printre altele, printr-un împrumut maghiar preluat direct din textul-sursă: *chiuz(ă)*. Lexemul apare în diverse contexte, având semnificații mai mult sau mai puțin înrudite. Astfel, maghiarismul este notat cu sensurile: 1. ‘comun’ (cf. mgh. *közös* ‘care aparține comunității’), în: *toți vernicii is chiuz și partnici a lu Hristos* (23), cf. lat. *communio(nem)*; 2. ‘comunitate, comuniune’ (cf. mgh. *közösség*), în: *vouă încă chiuză să fie cu noi, și chiuză a noastră să fie cu Tatăl și cu Fiul său* (23), cf. lat. *communio* (cf. și Tamás 1942, p. 79). Termenul denotă și un alt înțeles, acela de ‘obișnuit’ (cf. mgh. *közönséges*) în: *Șapte cărți chiuze* (8), *Biserica chiuză, creștinească* (13), *chiuză Biserica Sfântă a lu Hristos* (22), cf. lat. *catholica*. De la această bază lexicală s-a format și derivatul *chiuzluitură* ‘comuniune’ (<rom. *chiuz* <mgh. *köz*)³⁰, consemnat de Fogarasi în: *păharul iară chiuzluitura a singelui lui cu noi* (29), cf. mgh. *közöltetés*, cf. lat. *communio(nem)*. În pasajul corespunzător din celălalt catehism (1656), întâlnim: *împreunare* (Barițiu 1879, p. 42).

În aceeași sferă semantică se înscrie și lexemul *unăciune* ‘unitate’ (der. rom. < *uni-* + *-ciune*), în: *unăciunea Sfinților* (13, 22), cf. mgh. *egygyesség* (*egy* ‘unu/una’), cf. lat. *communio(nem)*. Vezi și var. *uniciune* în celălalt catehism calvinesc (Barițiu 1879, p. 40). În secolul al XVII-lea, termenul cunoaște o repartitie în Moldova, Crișana și Transilvania de sud-vest (cf. dlrlv, s.v. *uniciune*).

Prin extindere, putem aminti aici și verbul *a împreuna* ‘a (se) uni’, în contextul: *Cum trupul meu cu putere a lui Hristos sculîndu-se, iarășite cu sufletul meu împreuna-se-va* (25), cf. mgh. *egygyesülni*, cf. lat. *unietur*. Tot astfel, în virtutea contextelor în care acesta apare, se poate încadra aici și adjectivul *partnic* ‘părtaș’, ‘participant’ (der. rom. *parte* < lat. *pars, partis*), în: *să ne poată face partnici în dreptatea căutată* (20), *din tot binele lui mă face partnic* (22), *Cum toți vernicii is chiuz și partnici a lu Hristos* (23), *credița singură ne face pre noi partnici în Hristos* (26), cf. mgh. *részes*, cf. lat. *participe (facit), communio(nem)*

³⁰ Derivatul *chiuzluitură* s-a putut forma după mgh. *közösség* ‘comuniune’.

(*habeant*)³¹. În secolul al XVII-lea, derivatul cunoaște și sensurile ‘părtaș’ (în Moldova și Banat) și ‘adept, partizan’ (în Moldova) (cf. dlrlv, s.v.).

3.8. Lexicalizarea noțiunii ‘mântuire’, indispensabilă cultului religios, a cunoscut, în limba română, o evoluție interesantă. Se observă, de pildă, faptul că, de-a lungul veacurilor, diverse împrumuturi se aflau în rivalitate ba chiar și simultan în aceeași epocă. Astfel, în secolul al XVI-lea, împrumutul slav *a spāsi* a fost concurat de cel maghiar *a mântui*, care îi ia treptat locul. Pe de altă parte, *a mântui*, la rândul lui, a fost concurat, chiar în cadrul aceleiași epoci, de sl. *a izbăvi*. Astfel, de exemplu, în unele versiuni ale rugăciunii *Tatăl nostru* se întrebuițează sl. *a izbăvi* (în cat.c., 1560), iar în altele mgh. *a mântui* (în *Catehismul* lui Luca Stroici, 1593), primul învingând, în cele din urmă, în varianta canonică modernă. În mod interesant, însă, față de această situație, pentru ‘Isus Hristos’, termenul cu un caracter oarecum „normativ” în limbajul bisericesc actual este cel de origine maghiară, *Mântuitorul*, și nu *Izbăvitorul* (sau *Salvatorul* etc.).

În cazul *Catehismului* lui Fogarasi, ni se pare destul de interesant faptul că, deși traducerea românească se efectuează într-o zonă puternic influențată de maghiară, autorul nu optează nicăieri în textul său pentru termenul de origine maghiară *a mântui*³², cum ne-am fi așteptat, și cum, de altfel, acesta se regăsește în celălalt catehism (1656)³³. La Fogarasi, conceptul ‘mântuire’ este lexicalizat prin alte cuvinte, precum verbele *a ispāsi*, *a slobozi*, *a descumpāra* și derivatele lor.

Verbul *a ispāsi* (< sl. *ispasti*, *ispašo*, *ispasati*) este notat în: *alt nume prin care ar trebui a ne ține sau ne ispāsi* (16), cf. mgh. *megtartatnunk*, cf. lat. *servati*; *Care va crede și se va boteza ispāsi-se va* (28), cf. mgh. *üdvözül*, cf. lat. *servabitur*; *din toate păcatele noastre ne slobozește și ne ispāsește* (15-16), cf. mgh. *üdvözít*, cf. lat. *salvat*. Derivatul substantival *ispāsenie* ‘izbăvire, mântuire’ (< sl. *sūpasenije*) este consemnat în: *cum toate să-mi slujească spre ispāsenie-mi* (9), cf. mgh. *idvösségemre*, cf. lat. *saluti*; *armele ispāseniei* (32), cf. mgh. *az idvösségnek fegyverét*, cf. lat. *gladium spiritus*; *și cum daruri au luat de la Dumnedzeu acele tuturora trebuie să întoarcă pre ispāsenie* (23), cf. mgh. *idvösségekre fordítaniok* (*fordítani* ‘a întoarce’, *valamire fordítani* ‘a consacra, a atribui’), cf. lat. *salutem conferre*; *ispāsenia de vecie* (42), cf. mgh. *idvösséget*, cf. lat. *gloriae*. Textul lui Fogarasi consemnează și der. subst. *Ispāșitor* ‘Mântuitor(ul)’, în: *Fiul lu Dumnedzeu Isus aceea-i aceea Ispāșitor sau slobozitor* (15), cf. mgh. *üdvözítőnek*, cf. lat. *Salvator*, și adj. *ispāșitoare* ‘care mântuiește’, în: *Ce-i credința ispāșitoare* (24), cf. mgh. *üdvözítő*, cf. lat. *salvifica*. Termenul caracterizează limba română (liturgică) veche, fiind notat și în forma etimologică *spāsenie* (vezi și O. Densusianu, *ilr, ii*, p. 282)³⁴.

În aceeași sferă noțională se înscrie și termenul *a slobozi* (der. rom. < *slobod* < sl. *svobodŭ*, bg. *slobodenŭ*) și derivatele sale. Astfel, verbul se notează în: *den toată puterea Dracului m-a slobozitu-mă* (9), cf. mgh. *meg szabaditott*, cf. lat. *liberavit*; *ne slobozește și ne ispāsește* (16), cf. mgh. *meg szabadit*, cf. lat. *salvat*. Derivatul substantival *slobozitură* ‘ispășire, mântuire’ se consemnează în: *mă țin lui Dumnedzeu pentru această slobozitură* (9),

³¹ În porțiunile corespunzătoare, celălalt catehism (1656) notează expresia *a avea parte* (Barițiu 1879, p. 39, 40), respectiv termenul *părtaș* (p. 39).

³² Lucrul acesta i se poate datora, într-o oarecare măsură, și faptului că nici sursa maghiară nu înregistrează etimonul împrumutului, noțiunea ‘mântuire’ fiind redat prin alte cuvinte ungurești. Însă, pe când, în cazul limbii maghiare, lucrul acesta este perfect de înțeles, din moment ce termenul maghiar *menteni* nu constituie neapărat o întrebuintare „normală”, în sensul că acesta nu corespunde uzului religios consacrat prin normă (aceasta impunând cuvântul *megváltani*, eventual *üdvözíteni*), în cazul limbii române, omiterea termenului *a mântui* din textul lui Fogarasi prezintă o curiozitate, întrucât acesta aparținea normei (regionale) a limbii române (liturgice) vechi.

³³ Vezi în: *se cade noao a ne mântui* (Barițiu 1879, p. 37).

³⁴ Sub această formă este consemnată și în celălalt catehism (1656), corespunzând pasajelor din textul lui Fogarasi. Astfel, se notează *se va spāsi* (Barițiu 1879, p. 42), *spāseniia* (p. 48), *spāșitoare* (p. 40).

A doua parte. De pre **slobozitura** omului (12), cf. mgh. *meg szabadit s( rt)*, cf. lat. *liberatione*; iar der. subst. **slobozitor** ‘m ntuitor’ în contextul sinonimic: *Isp sitor sau slobozitor* (15), cf. mgh. *szabadit nak*, cf. lat. *Salvator*.  n *Catehismul* din 1656, în locul acestui termen se notează alternativ (*a*) **răscumpăra(re)**, *a descump ra* (Barițiu 1879, p. 34, 35). Termenul *slobodziture* ‘Liberatio’ se atestă  i în dvl, iar derivatul se consemnează cu sensul ‘isp sire’ la Agyagfalvi  i la Viski (cf. Tamás 1942, p. 112).

Tot aici se poate menționa  i verbul *a descump ra* ‘a răscumpăra’³⁵, consemnat în: *Hristos ne-au descump rat pre noi* (19) (cf. mgh. *meg v ltott*, cf. lat. *redemit*), precum  i derivatele acestuia. Astfel, subst. *descump r ciune* ‘răscumpărare’ este notat în: *parte de prima este... de pre descump r ciune a noastră* (14), *m ndrie  i descump r ciune* (16), *prin descump r ciunea făcută în Isus Hristos* (24), cf. mgh. *megv ltat s, v lts g*, cf. lat. *redemptio(ne)*.  n pasajele corespunzătoare din celălalt catehism calvinesc (1656), se notează *r scump r tura* (Barițiu 1879, p. 36), *răscumpărare* (p. 37, 40). De altfel, termenul *descump r ciune* este specific textelor calvino-românești vechi. Sporadic, acesta este atestat  i într-un act diplomatic din Transilvania (d , XXXVI, 251^v/2). Fogarasi îl înregistrează  i în forma de participiu, *descump rat* ‘răscumpărat, izbăvit, m ntuit’, în: **descump ra i sîntem cu s ngele scump a lu Hristos** (9), cf. mgh. *meg v ltattok*, cf. lat. *redemtiestis*. De asemenea, Fogarasi notează  i der. subst. *descump r tor* ‘răscumpărător, m ntuitor’, în: **descump r torului mieu, a lu Isus Hristos** (9), cf. mgh. *megv lto*, cf. lat. *servator*. Cu acest sens, derivatul se notează  i în mo (cf. O. Densusianu, *ilr, ii*, p. 204).

Ideea de ‘mântuire’ se reg se te și în semnifica ia cu care este  ntrebuin at adjectivul *domolitor* ‘isp sitor’ (der. rom. < *domoli* < sl. *domoliti*), în sintagma *jertfă domolitoare* (24), cf. mgh. *engesztel  ( ldozat)*, cf. lat. *placamentum*.  n acest sens, este interesant  i utilizarea verbului *a domoli*  n: *Dumnezeu era în Hristos domolind  ie această lume nu b g nd lor vine prentru păcat* (23), cf. mgh. *megengesztelv n*, cf. lat. *reconcilians*.  n pasajele corespunzătoare din celălalt catehism (1656), întâlnim (*jertfă*) * mp c toare  i  mp c nd* (Barițiu 1879, p. 40).

Prin extindere, în această sferă semantică ar putea fi introdus, cel puțin în virtutea contextului în care acesta apare,  i verbul *a vindica* (< lat. *vindicare*), notat în: *cu a cui v n t i s nte i vindica i* (18), cf. mgh. *meg gyógyittattatok*, cf. lat. *sanati estis*. Cu sens asemănător este  ntrebuin at  i verbul *a cur i* (der. rom. *curat* < *a cura* ‘a cur a’ < lat. *curare*), consemnat în: **cur te te pre noi den toate păcatele noastre** (17), cf. mgh. *tisztits meg*, cf. lat. *purificat*; *cu sufletul a lu Hristos tocmai a a cu adevăr m-am cur iitu-mă, ca c nd în chip de afară cu apă de Sluga Bisericii Sfînte m-am sp latu-mă* (27), cf. mgh. *meg tisztittatom*, cf. lat. *lavari*.

3.9. Un alt fundament doctrinar al spiritualit ii creștine îl constituie no iunea ‘ nvier ’. Pe l ng  termenul uzual,  ntrebuin at  i astăzi – acela de *a învia*, notat în: *Domnul omoară  i iar  ite învie* (20), cf. mgh. *meg eleven t*, cf. lat. *deducit in inferno, et reducit* – textul lui Fogarasi consemnează  i un alt termen cu acest înțeles. Este vorba despre derivatul *scul tura* ‘ridicare, resurec ie’ (der. rom. < *a (se) scula* < lat. **excubulare*)³⁶, notat în: **scul tura trupurilor** (13, 25), cf. mgh. *felt mad s(a/- t)*, cf. lat. *resurrectio(nem)*.  n *Catehismul* din 1656, acesta se redă prin *scularia, sculare* (Barițiu 1879, p. 36, 41). Derivatul *scul tura* se atestă cu sensul ‘ridicare’ în cc₁  i cu cel de ‘ nvier ’ în cp, cc₁, frag. tod., la Agyagfalvi  i la Viski (cf. O. Densusianu, *ilr, ii*, p. 221; cf.  i Tamás 1942, p. 109).

³⁵ Cu acest sens, verbul cunoaște o reparti ie în Banat  i în sud-vestul Transilvaniei (vezi  i în CC₁, MO, PO, FRAG.TOD., cf. O. Densusianu, *ILR, II*, p. 224), iar  n elesurile ‘a mântui’, ‘a absolvi’ se înregistrează în Crișana (cf. DLRLV, s.v.).

³⁶ Cu acest sens este  ntrebuin at  i verbul *a (se) scula*, în: *de la mor i se sculă* (13), cf. mgh. *fel t mada*, cf. lat. *resurrexit*.

4. Concluzii. Cu toate că traduceri românești premergătoare ale textului biblic au existat deja în momentul efectuării traducerii *Catehismului* din 1648, lucrul acesta, în sine, nu înlătura toate dificultățile pe care le avea de înfruntat Fogarasi. În ceea ce privește traducerea noțiunilor desemnate de cuvintele latinești și/sau maghiare, regăsite în textele-sursă, și care circumscriu sferile spiritualității creștinești supuse analizei, autorul optează pentru diverse procedee pentru a ieși din impasul în care se găsea. De cele mai multe ori, cum era și firesc, traducătorul apelează la termeni de origine latinească (ex. *fericăciune, meserere, urăciune, spurcăciune, sculătură* etc.) sau la împrumuturi slave (ex. *vernic, prietnic, smerime, milă, milostivnic, destoinic, ispitătură, a ispăsi, a slobozi* etc.) ori maghiare (ex. *alnicie, hiclenie, biciluală, uricaș, șirag*), pătrunse, în etapele anterioare, în limba română și devenite uzuale în lexicul bisericesc. În unele cazuri, soluția adoptată constă în împrumutarea chiar din sursa maghiară întrebuintată (vezi *chiuz, chiuzluitură*). În alte cazuri, autorul se servește de termeni din alte domenii ale vieții care, în contextele date, în urma unor transferuri de sens, se încarcă cu nuanțe teologico-sapientiale specifice universului creștin (ex. *făt, dihanie, frate, a curăți* etc.). În mod firesc, majoritatea acestor transferuri s-au petrecut deja (și) în limbile originare în care s-a scris *Biblia*, respectiv în „limbile clasice” prin care aceasta s-a răspândit sub forma traducerilor. Există însă și situații în care traducătorul însuși devine creator de terminologie, firește, în limita textului pe care îl produce, introducând derivate și compuse noi, rezultate, de cele mai multe ori, în urma calchierii (vezi *veselitură, făcătură de destul, purtătură de grijă, dădătură de har, necertătoare*). Unii dintre termenii înregistrați în *Catehismul* lui Fogarasi sunt specifici limbii române bisericești vechi, în general, sau limbii textelor românești vechi de inspirație calvină, în special, care ulterior au fost înlocuiți cu termenii consacrați prin traducerile ulterioare ale *Sfintei Scripturi*. Alții s-au păstrat în decursul veacurilor, făcând parte din lexicul limbii române liturgice și astăzi.

Sigle și bibliografie

A. Ediții de texte

- Barițiu, Georgiu. (1879). *Catechismulu calvinescu impusu clerului și poporului romanescu sub domnia principiloru Georgiu Rákoczy I. și II., transcris cu litere latine după edițiunea II tipărită în anulu 1656, insocitu de una escursiune istorica și de unu glosariu de Georgiu Baritiu*, Sibiu.
- BB = *Biblia 1688*, ediție întocmită de V. Arvinte, I. Caproșu, Al. Gafton, Laura Manea, N. A. Ursu, 2. vol., Iași, 2001, 2002.
- CAT.C. = *Catehismul* lui Coresi, text stabilit, studiu filologic, studiu lingvistic și indice de Alexandra Roman Moraru, în *TEXTE ROM.*, p. 19-128.
- CB = *Codicele Bratul*, ediție de text de Alexandru Gafton, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2003.
- CC₁ = Coresi, *Cazania I*, cca 1567; ed. Vladimir Drimba, București, Editura Academiei Române, 1998.
- CC₂ = Coresi, *Cazania a II-a*, Brașov, 1581; ed. Sextil Pușcariu și Alexe Procopovici, București, 1914.
- CP = *Texte de limbă din secolul XVI* reproduse în facsimile îngrijite de I. Bianu, membru al Academiei Române. *IV. Lucrul Apostolesc. Apostolul tipărit de diaconul Coresi la Brașov în anul 1563*, București, 1930.
- CT = Coresi, *Tetraevanghelul*, Brașov, 1561; ed. Florica Dimitrescu, București, Editura Academiei, 1963.
- CV = *Codicele Voronețean*, ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mariana Costinescu, Editura Minerva, București, 1981.
- Dî = *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, text stabilit și indice de Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Magdalena Ioniță, Alexandru Mareș și Alexandra Roman-Moraru, cu o Introducere de Alexandru Mareș, București, 1979.
- DRB = *Documente românești* reproduse după originale sau după fotografii sub supravegherea bibliotecarului Academiei Române Ioan Bianu, partea 1, Epoca dinainte de Mateiu Basarab (1632) și Vasile Lupu (1634), tomul I, fasc. 1, București, 1907.
- DVL = *Dictionarium valachico-latinum. Primul dicționar al limbii române*, studiu introductiv, ediție, indici și

- glosar de Gh. Chivu, București, Editura Academiei Române, 2008.
- FRAG. TOD. = *Fragmentul Todorescu*, text stabilit, studiu filologic, studiu lingvistic și indice de Ion Gheție, în *Texte românești din secolul al XVI-lea. I. Catehismul lui Coresi. II. Pravila lui Coresi. III. Fragmentul Todorescu. IV. Glosele Bogdan. V. Prefețe și epiloguri*, de Gheție, Ion (coord.), Editura Academiei, București, 1982.
- MO = Coresi, *Molitvenic rumânesc*, cca 1567; ed. Vladimir Drimba, București, Editura Academiei Române, 1998.
- NTB = *Noul Testament*, tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan, Mitropolitul Transilvaniei, reeditat după 350 de ani cu binecuvântarea înalt prea sfințitului Andrei, arhiepiscopul Alba Iuliei, Alba Iulia, 1998.
- PH = *Psaltirea Hurmuzaki I*, Studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu, II, Indice de cuvinte de Rovena Șenchi, București, 2005.
- PO = *Palia de la Orăștie (1582), I., Textul*, Text stabilit și îngrijire editorială de Vasile Arvinte, Ioan Caproșu și Alexandru Gafton, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza,” Iași, 2005.
- PS = *Psaltirea scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*, edițiune critică de I.-A. Candrea, București, 1916.
- Tamás, Lajos. (1942). *Fogarasi István kátéja. Fejezet a bánsági és hunyadmegyei ruménség művelődéstörténetéből*, Minerva Irodalmi és Nyomdai Müintézet, Kolozsvár.

B. Dicționare

- DA = *Dicționarul limbii române*, București, 1913–1949.
- DLR = *Dicționarul limbii române*, (serie nouă), București, 1965 ș.urm.
- DLRLV = Mariana Costinescu, Magdalena Georgescu, Florentina Zgraon, *Dicționarul limbii române literare vechi (1640–1780). Termeni regionali*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1987.
- Tótfalusi, István, *Magyar etimológiai nagyszótár* [Online: <http://www.szokincshalo.hu/szotar/> - ianuarie 2015].

C. Lucrări de referință

- Gafton, Alexandru. (2005). *După Luther. Traducerea vechilor texte biblice*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza,” Iași.
- Gheție, Ion. (1974). *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, Editura Academiei Române, București.
- Gheție, Ion & Mareș, Alexandru. (1974). *Grauirile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, Editura Academiei, București.
- ILR, II = O. Densușianu, *Istoria limbii române*, ediție îngrijită și traducere în limba română de J. Byck, vol. II, *Secolul al XVI-lea*, Editura Științifică, București, 1961.
- Munteanu, Eugen. (2008). *Lexicologie biblică românească*, Humanitas, București [Online: http://www.philippide.ro/persoane/Volume/E.%20Munteanu_Lexicologie%20Biblica.pdf – 10 decembrie 2012].
- Pál, Enikő. (2014). *Influența limbii maghiare asupra limbii române. Perioada veche*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza,” Iași.
- Rosetti, Al. (1931). *Limba română în secolul al XVI-lea*, Editura „Cartea românească,” București.